

László Zsigmond Bujtás

Theodorus Westhovius over de dood en de begrafenis van admiraal De Ruyter (1676–1677)

Dankzij de bemiddeling van admiraal Michiel de Ruyter liet de onderkoning van Napels¹ op 11 februari 1676 26 Hongaarse calvinistische en lutherse predikanten vrij die op de galeien van Napels gevangen zaten. Aan de langdurige voorbereiding van de bevrijding van de predikanten hebben volgens onze huidige kennis vier Nederlandse dominees deelgenomen: Franciscus Burman (1632–1679), predikant te Utrecht en hoogleraar kerkgeschiedenis aan de universiteit aldaar, maakte gebruik van zijn veelzijdige contacten en riep ook de hulp in van de schoonzoon van de admiraal, Bernard Somer (1642–1684), predikant te Amsterdam, om de weg naar de bevrijding van de predikanten te effenen.² Aan de daadwerkelijke bevrijding hebben twee dominees van de Nederlandse vloot in de Middellandse Zee meegewerkt: Aegidius Viret en Theodorus Westhovius (1645–1705). De laatstgenoemde predikanten worden in bijna alle werken die de kwestie behandelen, zowel in de Hongaarse als de Nederlandse vakliteratuur, samen vermeld.

Van de twee laatstgenoemde dominees was in Hongarije lange tijd alleen bekend dat Viret op 14 december 1675 namens vice-admiraal Jan den Haen (1630–1676), die vóór de admiraal in de buurt van Napels was aangekomen, tien vragen aan de predikanten heeft gesteld over de gebeurtenissen die ertoe hadden geleid dat ze op de galeien waren gezet,³ voorts dat Westhovius en Viret degenen waren die op 11 februari 1676 in op-

dracht van de admiraal naar Napels zijn gegaan om de vrijgelaten predikanten naar de Nederlandse schepen te brengen. De belangrijkste oorzaak van deze geringe kennis is dat over hen in twee basiswerken uit die tijd, geschreven door twee voormalige galeislaven, de predikanten Bálint Kocsi Csergő (geb. 1647, overl. na 1698) en Ferenc Otrokócsi Fóris (1648–1718), die de geschiedenis van hun gevangenschap behandelen, uitsluitend de bovengenoemde gegevens te vinden zijn.

Het werk *Kősziklán épült ház ostroma* (Belegering van een op een steenrots gebouwd huis) van Kocsi Csergő, ontstond het eerst en geldt tot op heden als een basiswerk voor het onderzoek naar de gevangenschap van de Hongaarse predikanten. Hierin staat het volgende:

[Op 11 februari] laat in de avond dwongen de hoofdofficieren van de galeien hen de galeien haastig te verlaten; ze verlieten die inderdaad haastig, zoals de Israëlieten Egypte; op de oever werden ze door twee predikanten van de Nederlandse vloot Theodorus Westhovius en Aegydius Viret, en door veel Nederlandse marineofficieren [en zeelieden] die de viceadmiraal had uitgezonden om hen naar de Nederlandse schepen te brengen, zeer hartelijk ontvangen.⁴

In 1687 verscheen in Amsterdam de De Ruyter-biografie van de geschiedschrijver Geeraert Brandt (1626–1685),⁵ een werk dat tot op heden bronwaarde heeft. Het werk levert nieuwe gegevens betreffende de activiteiten van Westhovius. Volgens Brandt hebben de predikanten op tijdstippen vóór 19 december 1675 brieven geschreven aan deze Nederlandse dominee waarin ze hem verzochten hun zaak onder de aandacht van de admiraal te brengen. Nadat De Ruyter de brieven van de predikanten aan Westhovius gelezen had, zond hij op 21 december 1675 zijn secretaris, Johan van der Poort, en de dominee naar de onderkoning van Sicilië.⁶ Hij wilde de onderkoning van Sicilië verzoeken de onderkoning van Napels een brief te schrijven in het belang van de predikanten.⁷

Omdat de laatstgenoemde gegevens onbekend zijn gebleven in Hongarije en omdat de eerder gepubliceerde bronnen betreffende de bevrijding van de galeislaven hoofdzakelijk gegevens bevatten aangaande de rol van Viret, heeft men zich met de persoon van Westhovius in Hongarije nooit diepgaand beziggehouden, alhoewel de tot nu toe enige monografie over hem de gebeurtenissen nauwkeurig beschrijft.⁸ Bovendien vermelden ook het nieuwste lexicon van de Nederlandse kerkgeschiedenis⁹ en een van de nieuwste biografieën van De Ruyter de rol van deze dominee.¹⁰

Westhovius, die van Duitse herkomst was (zijn oorspronkelijke naam was Westhoff), werd in 1645 in Berchum ten zuidoosten van Dortmund geboren, waar zijn vader, evenals hij later, dominee was. Later belandde hij in Dordrecht, waar hij de plaatselijke Latijnse school doorliep.¹¹ Op 24 september 1667 ving hij in Leiden zijn theologische studies aan.¹² Uit zijn onlangs ontdekte disputatie, die deel uitmaakt van de door Rusland aan het Gereformeerde College van Sárospatak teruggegeven boeken,¹³ blijkt dat zijn leermeester aan de universiteit Johannes Coccejus (1603–1669) was, één van de belangrijkste denkers van de zeventiende-eeuwse calvinistische theologie. Westhovius liet zich in de matrikel van de universiteit nog als “Dordracenus”, dat wil zeggen “afkomstig uit Dordrecht”, inschrijven, maar op het titelblad van zijn disputatie, die hij aan de Dordtse burgemeester, Johan Halling (1616–1706),¹⁴ opdroeg – Halling had zijn studies financieel mogelijk gemaakt –, noemt hij zich al “Limburgensis” om naar het kasteel Limburg¹⁵ te verwijzen, dat niet ver van zijn geboorteplaats ligt en waar zijn vader de hofpredikant van de graaf was.¹⁶ Na zijn afstuderen ging hij in 1669 naar Heidelberg¹⁷ en hoewel ook de gemeente van zijn geboorteplaats hem als predikant beriep,¹⁸ diende hij tussen 1671 en 1680 de kerk van Hekelingen,¹⁹ een plaats in de buurt van Rotterdam. Daarna was hij van 1680 tot zijn dood in 1705 predikant in Zevenbergen, in de buurt van Breda.

Sommigen menen dat de admiraal en de dominee elkaar hebben leren kennen doordat De Ruyter in de buurt van Hekelingen een landgoed had, zodat hij Westhovius meermalen moet hebben horen preken.²⁰ Vaststaat in ieder geval dat Westhovius zich in 1673, toen de admiraal een predikant zocht om hem op zijn eerstvolgende zeereis te vergezellen, uit eigen beweging heeft aangemeld,²¹ terwijl in 1675 De Ruyter degene was die de dominee verzocht met hem mee te gaan. Een bewijs voor hun vriendschappelijke relatie is dat het eerste kind van de predikant, dat in 1675 werd geboren, de naam Michaela kreeg.²²

Onlangs heb ik een onbekende brief van Westhovius gepubliceerd die hij op 30 januari 1676 heeft geschreven, op het moment dat de admiraal had besloten de thuisreis te aanvaarden aangezien hij geen instructie had ontvangen om nieuwe militaire operaties aan te vangen – een besluit waardoor voor de gevangenen predikanten de hoop op hun vrijlating teloor leek te gaan. Deze brief levert nieuwe informatie op betreffende het feit dat de Nederlandse dominee drie vragen aan de tien eerder genoemde, door Viret gestelde vragen heeft toegevoegd – vragen die duidelijk moesten maken hoe en waarom de predikanten op de galeien waren terechtgeko-

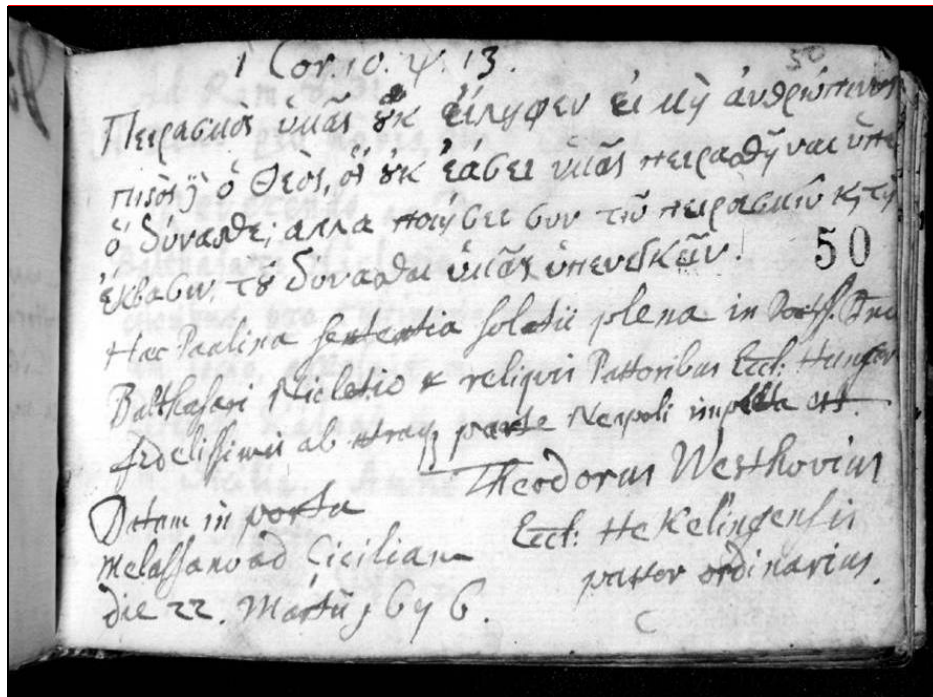
men. De door Westhovius toegevoegde vragen luiden als volgt: 1) Waren er ook predikanten uit de door de Turken bezette gebieden voor het gerechtshof van Pressburg/Pozsony gedaagd? 2) Waren alle calvinistische en lutherse gemeenten in het door de Habsburgse keizer bestuurde gedeelte van Hongarije van hun predikanten beroofd of waren er ook plaatsen waar predikanten hun ambt mochten blijven uitoefenen? 3) Was het waar dat de edelen van Moldavië, Walachije en andere provincies van de Keizer naar de Turken waren overgelopen, en was, zoals werd beweerd, de Spaanse inquisitie de oorzaak van het feit dat de bevolking van de genoemde provincies, en ook van andere landsdelen, zich tot de Turken aangetrokken voelden?²³

Het was tot nu toe ook niet bekend dat er een inscriptie van Westhovius is te vinden in het liber amicorum van één van de bevrijde predikanten, Boldizsár Nikléczi. De Nederlandse dominee schreef zijn regels op 22 maart 1676 te Milazzo in het liber amicorum van de voormalige galeislaaf,²⁴ dus net voordat de predikanten van de Nederlandse vloot afscheid namen. De in het Grieks gestelde inscriptie duidt op de standvastigheid van de predikanten:

Ulieden heeft geen verzoeking bevangen dan menselijke; doch God is getrouw, Die u niet zal laten verzocht worden boven hetgeen gij vermoogt; maar Hij zal met de verzoeking ook de uitkomst geven, opdat gij ze kunt verdragen.²⁵

De figuur van Westhovius is niet alleen belangrijk vanwege zijn hierboven beschreven activiteiten, maar ook door het feit dat hij tijdens de gebeurtenissen een dagboek bijhield, waarin hij zijn rol bij de bevrijding van de predikanten als volgt omschrijft:

[...] voeren de Heer Aegydius Viret en ik eenige boots met ons neemende, na de galei haaven, begaaven ons te Hoof, en aanstonds gaf de onder-koning aan den Prins van Pionbino²⁶ [!] last, dat hy de gevangene aan ons zoude overgeeven, die self met ons na de galeije Januaria²⁷ gegaan, en ons uit deselve drieendertig²⁸ mannen toegeltdt heeft, welke wy op denselven avond na de vloot gevoerd en op het schip van de Heer de Haan gebracht hebben, alwaar sy die nacht bleeven. Daags daaraan haalde ikker noch twee uit het gevangen²⁹ en een uit het gasthuis:³⁰ en so zijn sy al tesaamen voor den Heer de Ruitter gebracht.³¹

Inscriptie van Theodorus Westhovius in het album amicorum van Boldizsár Nikléczi (1676)
(Széchenyi Nationale Bibliotheek, Budapest)

Het is bijzonder jammer dat Westhovius' dagboek niet bewaard is gebleven, want het zou stellig belangrijke informatie hebben opgeleverd betreffende de overige omstandigheden waaronder de bevrijding van de galeislaven heeft plaatsgevonden en betreffende de gebeurtenissen tijdens de ongeveer zes weken die de predikanten op de Nederlandse schepen hebben doorgebracht. Aan het einde van dit verblijf, dat van 11 februari tot 25 maart 1676 heeft geduurd, namen ze van de admiraal en de Nederlandse officieren afscheid, om aan boord van een Engels schip koers naar het vasteland, met name naar Venetië, te zetten.

Wel is er een andere brief van de Nederlandse dominee bewaard gebleven, die hij in maart 1677 heeft geschreven aan de groep predikanten die toen in Zürich verbleef.³² De inhoud van deze brief is al beknopt weergegeven door Etele Thury.³³ Op deze plaats wil ik de lezer niet alleen attent maken op passages uit de brief betreffende de verwonding, de dood en de symbolische en feitelijke begrafenis van de admiraal,³⁴ maar ook op enkele details die informatie geven over het contact dat heeft plaatsge-

vonden tussen de predikanten en Westhovius, alsmede tussen de eerstgenoemden en de officieren van de Nederlandse vloot.³⁵

Na het vertrek van de predikanten, dat noodzakelijk was omdat De Ruyter uit de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (voortaan: de Republiek) de instructie ontving dat hij voorlopig in de regio moest blijven, zette Westhovius zijn dienst bij de vloot voort. Uit zijn brief blijkt dat hij ook nog aan boord is geweest tijdens de gevechten die in de daarop volgende maanden hebben plaatsgevonden, toen de Nederlanders samen met de Spanjaarden tegen de Fransen vochten. Daarna is hij naar de Republiek gereisd om verslag uit te brengen en om om hulp troepen te verzoeken, waarna hij naar de vloot in de Middellandse Zee is teruggereisd, waarmee hij in januari 1677 naar de Republiek terugkeerde. Na zijn thuiskomst in Hekelingen, waar hij als predikant was aangesteld, schreef hij op 15 maart 1677 een brief aan de groep predikanten die in Zürich verbleef.³⁶

Uit de inleiding en uit de verdere inhoud van zijn brief blijkt dat er gedurende een relatief lange periode, tot november 1676, geen contact meer was geweest tussen hen. Dit valt af te leiden uit het feit dat hij verwijst naar een op 5 november 1676 gedateerde en in Zürich geschreven brief van de predikanten,³⁷ waarvan we de inhoud niet kennen, alsook uit het feit dat hij in zijn brief op verzoek van de predikanten verslag uitbrengt over alle belangrijke gebeurtenissen die zich sinds hun afscheid hadden voorgedaan.

Zo beschrijft hij nauwkeurig waar en wanneer de Nederlandse vloot aan gevechten had deelgenomen nadat de predikanten op het eerder genoemde Engelse schip waren overgestapt.³⁸ Na het afscheid waren de Nederlanders naar open zee gevaren en hadden ze koers gezet naar de Straat van Messina,³⁹ waar ze drie dagen in de buurt van de stad Messina voor anker hadden gelegen om de Fransen, die de haven waren binnengevaren, naar zee te lokken. Nadat ze daarmee geen succes hadden geboekt en nog zes dagen op zee hadden doorgebracht, waren ze de Baai van San Giovanni, drie zeemijlen ten zuiden van Reggio Calabria, binnengevaren,⁴⁰ iets wat de predikanten op 5 april met hun eigen ogen hadden gezien.⁴¹ Nadat ze daar acht dagen hadden doorgebracht, terwijl de vijand niet tevoorschijn wilde komen, overwoog de krijgsraad de stad Augusta te veroveren.⁴² Toen ze de haven van Augusta binnenvoeren,⁴³ leek alles erop te duiden dat de stad zonder problemen in te nemen was. Ze besloten dat op 22 april te doen, maar toen ze in de daaraan voorafgaande nacht de mededeling ontvingen dat er in de buurt van Catanië vijandige schepen waren gesignaleerd, wijzigden ze hun voornemen en besloten ze Augusta

niet te veroveren, maar de vijand op de Adriatische Zee, langs de voet van de Etna, tegemoet te varen, waarna ze nog diezelfde dag met hem de strijd aanbonden.⁴⁴

Westhovius beschrijft de wijze waarop de admiraal gewond raakte als volgt:

Aan het begin van het gevecht trof een kanonskogel onze doorluchtige admiraal ongelukkig en rukte het onderste gedeelte van zijn linkervoet inclusief zijn tenen weg. Van zijn rechtervoet werden enkele tenen verbrijzeld, bij de enkel werd het vlees uit het binnengedeelte gescheurd terwijl de beenderen van zijn onderbeen braken. Toen hij hierdoor zijn evenwicht verloor, viel hij met zijn linkerzij van een hoogte van zeven voet tegen een deur aan. Door deze val bezeerde hij zijn milt.

22 april 1676. Slag bij de Etna.

Dit is ongetwijfeld een beknopte samenvatting van de oorzaken van de verwonding van de admiraal. Voor de predikanten die zich in Zürich ophielden, was dit uiteraard een belangwekkend bericht. Volgens de beschikbare gegevens moeten ze uiterlijk eind mei 1676 hebben vernomen dat De Ruyter was overleden en dat een kanonskogel zijn dood had veroorzaakt.⁴⁵ Hun collega's die in de Republiek en Engeland verbleven, hadden nog voordat Westhovius zijn brief schreef kennis kunnen nemen van de omstandigheden waaronder de admiraal was gestorven, en wel via de schoonzoon van de admiraal, Somer, die een van de leidende figuren was van de kring van personen die de in de Republiek terechtgekomen predikanten ondersteunde.⁴⁶

Het loont de moeite even stil te staan bij de vraag of het verslag in de brief van Westhovius als geloofwaardig kan worden beschouwd.

De Ruyter zelf legt op de dag van zijn verwonding, de 22ste april, in zijn brief aan raadpensionaris Gasper Fagel (1634–1688) als volgt uit wat er met hem is gebeurd:

Het heeft Godt Almachtigh onder anderen gelieft mij de linkervoet door 's vijants treffen wegh te nemen ende 't rechterbeen te breecken, soodat ick jegenwoordigh in groote pijn 't bedde ben houdende.⁴⁷

Nog in 1676, het jaar waarin de admiraal was gestorven, verscheen zijn biografie als onderdeel van een werk van de geschiedschrijver Lambert van den Bos (1610-1698), getiteld *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen*. Daarin nam de auteur ook een brief op die De Ruyter op 26 april 1676 aan de Staten-Generaal heeft geschreven om de omstandigheden waaronder hij gewond raakte uiteen te zetten:

Nadat wy stijf een half uur, ende seer hevigh gevochten hadden, heeft het Godt Almachtigh gelieft, my, op 't sonnedeck staende, door 's vyands treffen 't voorste meerder-gedeelte van de lincker voet, wegh te nemen, en beyde de pypen in 't het rechter been, ontrent een handt breet boven den enckel, met groote confusie aen stucken te slaen, werdende voorts met den selven slag van 't voorsz. sonnedeck geworpen, sonder my verders als met een wonde, doch van kleyn belangh, in 't hoeft te quetsen.⁴⁸

De dodelijke verwonding van M. A. de Ruyter op 22 april 1676. Lithografie van J. W. Vos, A. Collings en Van de Hout (Collectie Marinemuseum, Den Helder)

Op grond van het bovenstaande lijkt de veronderstelling gerechtvaardigd dat de in Zürich verblijvende predikanten een correct verslag van de dood van hun bevrijder hebben ontvangen.

Laten we echter hiermee niet volstaan en het eerder genoemde werk van Brandt onder de loep nemen – een boek dat geruime tijd na de dood van De Ruyter, in 1687, is verschenen. Volgens deze biografie heeft een en ander zich als volgt toegedragen:

Hy [te weten De Ruyter] stondt op het zonedek, en gaf alom orde, de zynen tot dapperheit vermaanende, als ‘er een kogel het voorste meerder gedeelte van zyn slinker voet wegghnam: ook werden beide de pypen in ’t rechter been, ontrent een handtbreedt boven den en-

kel, met groote kneuzing of vermorsseling aan stukken geslaagen. Voorts wierp hem dezelve schoot, of slag, van 't zonnedeck af: zoo dat hy een val deed van de hoogte van zeven voeten, zonder zich verder dan met een wonde aan 't hoofd, doch van kleen belang, te quetzen.⁴⁹

We beschikken nog over het verslag van een andere ooggetuige, de secretaris van de admiraal, Van der Poort, dat hij op 26 april 1676, dus enkele dagen na de noodlottige gebeurtenissen vanuit de Baai van Syracuse aan de zoon van de admiraal, Engel de Ruyter (1649–1683) heeft geschreven:

[...] het Godt Almachtigh heeft gelieft mijn heer UEd. heer vader door 's vijants treffen, in de battaelje jegens de Fransche vloote den 22. deser in de Adriatische Zee, dwars en in 't gesichte van den bergh Aetna gehouden, in 't begin van 't gevecht op het sonnedeck staende 't voorste gedeelte van de linker voed wech te nemen, ende 't rechter been beyde de pijpen, ontrent een handt breed boven den enkel in stukken te slaan, vallende voorts met den selven slag van 't voorsz. sonnedeck aff sonder dat sijn Ed. Godt sij gedanck eenigh ander off swaerder ongeluck getroffen heeft als een wonde in 't hoofd doch is van geen off seer weynige importantie.⁵⁰

Als we de geciteerde teksten met elkaar vergelijken, kunnen we vaststellen dat de predikanten over de verwonding van de admiraal een bericht hebben ontvangen dat, evenals de andere verslagen, beknopt, maar geloofwaardig was en dat van een nabije ooggetuige afkomstig was. De beschrijving van de Nederlandse dominee, die inhoudelijk overeenstemt met de andere beschrijvingen, maakt duidelijk dat het rechter onderbeen van De Ruyter door een kanonskogel was gebroken en dat hij zijn hoofd had bezeerd doordat hij op een lager dek was gevallen. Hij neemt in ieder geval de door Brandt vermelde twijfel weg, die hij als volgt formuleert:

[...] eenigen twyffelden of hy die leste wonde [d.w.z. die aan zijn hoofd] niet door een stuk schroots ontving, en of de pypen in zyn rechter been niet door den val van 't zonnedeck waaren gebrooken.⁵¹

Het verslag van de Nederlandse dominee is ook interessant omdat het onze kennis over de omstandigheden van de verwonding met twee nieuwe

elementen verrijkt. Het ene element is dat de admiraal, door een schot getroffen, zijn evenwicht verloor en met zijn linkerzij tegen een deur aan viel, het andere dat hij daarbij zijn milt stootte.

Nadat Westhovius de verwonding van De Ruyter feitelijk heeft beschreven, beschrijft hij het overlijden van de admiraal als volgt:

Vanwege de door de wonden veroorzaakte pijn gingen we de volgende dag naar de haven van Syracuse, alwaar de grote De Ruyter op 29 april 1676 met een gerust gemoed in de Heer ontsliep.

De Nederlandse dominee gaat niet dieper in op de omstandigheden tijdens het overlijden. Wel deed hij er op grond van zijn notities verslag van in een andere brief, die hij op 30 september 1676 uit Napels aan een ons onbekende vriend schreef en waarvan hij op 3 juli 1683 vanuit Zevenbergen een afschrift stuurde aan Brandt,⁵² die op dat tijdstip nog steeds materiaal aan het verzamelen was voor het grote werk dat hij al in 1681 had aangevangen.⁵³

Deze andere brief van Westhovius, waarin hij de omstandigheden van de verwonding tot aan de symbolische begrafenis van de admiraal beschrijft, publiceert ik vanwege zijn bronwaarde in het aanhangsel, temeer omdat – zoals talrijke met elkaar overeenstemmende passages bewijzen – de brief van de dominee een van de belangrijkste bronnen van de tekst van Brandt is geweest.⁵⁴ Uit de brief blijkt dat Westhovius bij het verbinden van de wonden van de admiraal aanwezig is geweest en dat hij heeft gezien, hoe deze door de artsen behandeld werden. Ook was hij bij de admiraal toen deze op zijn ziekbed lag en heeft hij diens uit de Bijbel geciteerde woorden genoteerd. Op verzoek van de admiraal heeft hij met hem aan diens bed gebeden en hij heeft dit ook op de laatste levensavond van de admiraal samen met de officieren gedaan.⁵⁵

Volgens Westhovius werden de wonden van de admiraal met brandewijn ontsmet, en al gaven deze wonden aanvankelijk geen aanleiding tot bezorgdheid, dit werd anders toen de admiraal, die op medisch voorschrift dieet moest houden, koorts kreeg. Deze koortsaanvallen werden steeds krachtiger en langduriger, totdat de koorts op 28 april hoog opliep en tot de nacht van die dag en de middag van de daaropvolgende dag voortduurde, waarna de voortekenen van de dood zichtbaar werden. Ten slotte stierf de admiraal op 29 april tussen 9 en 10 uur 's avonds een kalme dood.

Van der Poort beschrijft de medische behandeling van de admiraal als volgt:

Het staet Godt sij gelooft met beijde de wonde ende fracteur naer den tijt seer wel, den doctor ende chirurgijns die daerover gaen, gaven mij de hoope dat sij 't onder Godes segen, tot volcomen genesinge sullen brengen, daertoe alle de gedisidereerde apparentien sijn, wij houden sijn Ed. uijt alle affaires, rust tamelijck wel en den dieet is soo veel als men voor een soo douleureus lichaem kan wenschen.⁵⁶

Over het lijden en de dood van de admiraal schrijft hij:

Den 26.^{en} des voorledenen maents hebbe ick d'eere gehadt UEd. te schrijven in wat toestant sigh mijn Heer UEd. Heer vader vont, 't sedert heeft d'onverdragelijcke smerte, ende swackheijt des lichaems mitsgaders een vehemente koortse, die tot den 29.^{en} dito daeraenvolgende dijrde, sodanigh toegenomen, dat gemelte mijn Heer UEd. Heer vader ten selven dage 's avonts ontrent ende tusschen 9. en 10. uijren naedat hij ruijm een etmael hadde leggen agoniseren, seer sachjens op 't bedde van eeren in den Heere onstapen is.⁵⁷

Als we het verslag van Westhovius met dat van Van der Poort vergelijken, kunnen we concluderen dat ze de medische behandeling en het lijden van de admiraal, de gebeurtenissen tijdens de laatste twee dagen van zijn leven, de oorzaak van zijn dood en het tijdstip van het intreden ervan, op dezelfde wijze beschrijven. Het verslag van de dominee kan dus als geloofwaardig beschouwd worden.

De wonden van de admiraal werden door de vlootarts, Johan Mannart, en zijn twee collega-chirurgijns behandeld. Ze reinigden die met brandewijn om infecties te voorkomen en schreven de admiraal rust voor. Na een kalme periode van enkele dagen trad er op 26 april 1676 hoge koorts op, later deed zich wondroos voor, die ten slotte de dood van De Ruyter zou veroorzaken.⁵⁸

Uit de bronnen blijkt niet waarom de artsen hebben nagelaten de rechtersvoet te amputeren, hoewel dat in die tijd gebruikelijk was bij op het slagveld opgelopen open fracturen. Het kan zijn dat de arts daar niet eens aan heeft gedacht, omdat het in dit geval om zo'n aanzienlijke per-

soonlijkheid ging; mogelijk speelde het bij zijn beslissing ook een rol dat de linkervoet van de admiraal reeds verbrijzeld was. Men wist in die tijd uit ervaring dat wondroos soms ook na een amputatie optreedt, en omdat deze ziekte toen nog levensgevaarlijk was, zou een amputatie de overlevingskansen van de admiraal niet wezenlijk hebben vergroot.⁵⁹

Ook zwijgt Westhovius er in zijn brief aan de predikanten over hoe de laatste dagen van de admiraal zijn verlopen en wat zijn laatste woorden waren. Evenmin vermeldt hij dat De Ruyter hem heeft verzocht samen met hem te bidden – een feit dat hij wel medeelde in zijn eerder vermelde brief aan een ons onbekende vriend, waaruit Brandt talrijke passages betreffende deze aangelegenheden letterlijk heeft overgenomen in zijn werk.

In een volgende passage van zijn brief aan de predikanten schrijft hij:

We hebben zijn ingewanden op de zeeoever begraven⁶⁰ en zijn lichaam gebalsemd; vervolgens zijn we, na de schepen enigszins in orde te hebben gebracht, van Syracuse naar Palermo gevaren.

Na de dood van de admiraal zijn zijn ingewanden uit zijn lichaam verwijderd en is zijn gebalsemd stoffelijk overschot in een kist geplaatst om aldus naar huis te worden vervoerd. Over de problemen rond de begrafenis rept Westhovius met geen woord, terwijl hij in zijn brief aan zijn vriend daar wel over bericht. Volgens de daarin gedane mededelingen wilden de Nederlanders de ingewanden in Syracuse begraven, maar omdat De Ruyter lid was van de hervormde kerk, stond de roomskatholieke kerk van Syracuse niet toe dat de begrafenis in gewijde aarde zou plaatsvinden. De magistraten van de stad boden daarentegen aan voor het begraven van de ingewanden een plaats binnen het stadhuis ter beschikking te stellen.⁶¹ Dit aanbod sloegen de Nederlanders echter af; ze besloten in plaats hiervan de ingewanden van de admiraal buiten de stad op een door de zee omringde landtong te begraven, waar ze ook de eerder overleden kapitein Johan Noirot hadden begraven.⁶² Brandt neemt ook deze details op verscheidene plaatsen in Westhovius' brief letterlijk over. Ten slotte vermeldt de Nederlandse dominee ook niet dat hij degene was die op 3 mei 1676, na de symbolische begrafenis, op De Eendracht, het schip van De Ruyter, de rouwpreek heeft gehouden.⁶³

Over de problemen rond de begrafenis schrijft Van der Poort in een andere hierop betrekking hebbende brief, gericht aan de dochter van de admiraal, alleen maar dat hij haar daarover persoonlijk verslag uit zal bren-

gen. Wel deelt hij haar in de brief mee dat de ingewanden van de admiraal in een naamloos graf zijn bijgezet, maar in tegenstelling tot Westhovius vermeldt hij de exacte plaats daarvan niet.⁶⁴

De gebeurtenissen van de daaropvolgende dagen geeft de Nederlandse predikant met de volgende woorden weer:

Terwijl we in de haven van Palermo voor de vernuftige oplossing kozen de masten van enkele schepen op het vaste land te plaatsen en aldaar te repareren, stuurden de Fransen op 2 juni branders op ons af, met als gevolg dat vier Spaanse en drie Nederlandse schepen werden vernietigd, namelijk die van de kapiteins Middelandt,⁶⁵ Brederoode⁶⁶ en Abcoude.⁶⁷

Met deze paar regels geeft hij verslag van de gebeurtenissen tijdens de maand tussen de begrafenis van de ingewanden van De Ruyter en de daaropvolgende zeeslag, op 2 juni. De masten van de Nederlandse schepen, waaronder dat van de admiraal, waren tijdens de zeeslag op 22 april ernstig beschadigd, zodat ze dringend gerepareerd moesten worden. Omdat de haven van Syracuse hiervoor niet geschikt was, koos de vloot Palermo als uitvalsbasis.⁶⁸

In het vervolg van de brief deelt Westhovius de predikanten mee dat hij in opdracht van de Nederlandse officieren naar de Republiek is vertrokken, waar hij aan de Staten-Generaal verslag heeft uitgebracht, die daarop besloten 16 grotere schepen te sturen om hun hulp te verlenen. Hierna is hij met Philips van Almonde (1644–1711)⁶⁹ naar de Nederlandse vloot teruggekeerd.⁷⁰ De vloot vertrok op 4 oktober 1676 uit Napels en kwam op 10 december bij de Nederlandse kust aan.⁷¹ Door de strenge winter waren de schepen genoodzaakt naar Engeland, respectievelijk Zeeland uit te wijken. Toen het ijs tegen het einde van januari 1677⁷² begon te ontdooien, probeerde de vloot opnieuw huiswaarts te keren. Alleen het schip van Van Almonde en Westhovius was de Maas op gevaren, alle andere schepen hadden een poging bij Texel gedaan, maar omdat het ijs weer harder was geworden, waren ze opnieuw naar Engeland gevaren en konden ze pas tegen het einde van diezelfde maand naar huis terugkeren.⁷³ Over zijn verblijf in Engeland schrijft hij het volgende: Nadat we in Engeland bij het eiland Wight de winterkwartieren hadden betrokken, bezocht ik Londen, waar ik – ik weet niet door welk toeval – acht door jullie uitgezonden broeders ontmoette, die me vertelden dat de koning van Groot-Brittannië hun beloofd had in de toekomst zijn invloed ten bate van

jullie te zullen aanwenden; deze broeders, die jullie hierover ongetwijfeld uitgebreider hebben geschreven, verwacht ik iedere dag uit Engeland terug.

De groep bevrijde predikanten die vanuit Zürich naar de Republiek was vertrokken, kwam daar eind augustus 1676 aan. Onder hen bevonden zich de calvinistische predikanten István Bátorkeszi, István Beregszászi, János Jablonczai, Balázs Köpeczi, Ferenc Otrókócsi Fóris en János Szomodi, alsmede de lutherse predikanten Boldizsár Nikléczi en Tamás Steller. Ze bezochten meerdere Nederlandse steden en verzochten intussen de Staten-Generaal en de hervormde gemeente van Amsterdam om aanbevelingsbrieven voor hun reis naar Engeland.⁷⁴ Ten slotte vertrokken ze eind november naar Engeland, waar de Engelse koning Charles II hun inspanningen beloofde door bij besluit van 6/16 februari 1677 te bepalen dat er een collecte moest worden gehouden om hen financieel te steunen.⁷⁵ Deze collecte vond niet alleen in Londen plaats, maar ook in andere steden (bijvoorbeeld in Leeds). In enkele plaatsen namen de predikanten er zelf ook aan deel.⁷⁶ In tegenstelling tot de verwachting van Westhovius keerden deze predikanten pas begin april naar de Republiek terug, en dan nog slechts gedeeltelijk, want het groepje dat in de Republiek aankwam, bestond slechts uit vier man.⁷⁷

Vervolgens beschrijft Westhovius wat er met de officieren, respectievelijk de bemanning van de schepen was gebeurd, nadat de predikanten de Nederlandse schepen verlaten hadden:

Tijdens de eerste zeeslag op 8 januari 1676 liet van de hoofdofficieren kapitein Nicolaus Verschoor het leven; tijdens de tweede, op 22 april, sneuvelden de nobele heer Michael de Ruyter en kapitein Johan Norott;⁷⁸ tijdens de derde, op 2 juni, kwamen de dappere heer Johan de Haen, kapitein Middelant, kapitein Berckhoudt, kapitein De Sitter, kapitein Andringa, de weledelzeergeleerde heer doctor Manardus, secretaris Johan van de Poort en nog vele anderen onder vreselijke omstandigheden om, maar de heer Aegidius⁷⁹ is in leven gebleven. De dappere Matthias Meeganck maakt het goed en zal binnenkort met onze hulp in het huwelijk treden met een hem waardige maagd. Ook de heldhaftige Fredericus Wilhelmus, graaf van Stirom, en de dappere Aegidius Schey en alle anderen hebben het leven behouden.

Op 8 januari 1676 raakte de Nederlands-Spaanse vloot bij het eiland Stromboli slaags met de Fransen. Schout-bij-nacht Nicolaas Verschoor (1621–1676) werd dodelijk getroffen door een kogel.⁸⁰ In de slag aan de voet van de Etna, die op 22 april plaatsvond, raakten de admiraal en kapitein Johan Noirot, commandant van het schip 't Groenwijf, gewond; de laatstgenoemde die een wond aan zijn linkerbeen opliep, blies op 25 april de laatste adem uit.⁸¹ In de slag bij Palermo, die op 2 juni plaatsvond, kwam Jan de Haen, commandant van het schip Gouda, die na de dood van de admiraal diens plaats had ingenomen, door een schot in zijn hoofd om het leven.⁸² Ook sneuvelde toen Pieter Middellandt, die na de dood van Verschoor schout-bij-nacht was geworden.⁸³

Na de laatstgenoemde slag brak er op de schepen een epidemie uit, waaraan de volgende personen stierven: Adriaan Teding van Berkhout, kapitein van het schip Oosterwijk;⁸⁴ Pieter de Sitter, commandant van het schip 't Zuiderhuis⁸⁵ en Joris Andringa (1635–1676), kapitein van het schip Stad en Landen. De laatstgenoemde overleed op 28 mei 1676.⁸⁶ Ook de vlootarts Johan Mannart en de secretaris van de vloot, Johan van der Poort, stierven aan de besmettelijke ziekte.⁸⁷

Wel bleven de volgende personen in leven: Aegidius Viret, de eerder genoemde collega van dominee Westhovius, Matthijs Meegang, commandant van het schip Harderwijk,⁸⁸ Frederik Willem van Stirum (1649–1722), kapitein van het schip De Leeuwen,⁸⁹ die Westhovius van nabij kende,⁹⁰ alsmede Gilles Schey (1644–1703), commandant van het schip De Spiegel.⁹¹

Zo'n lange opsomming heeft alleen maar zin als de geadresseerden de bij name genoemde personen kennen. Laten we eens onderzoeken of dat inderdaad zo was.

Uit de sporadische gegevens van eerder gepubliceerde bronnen is bekend dat de Hongaarse predikanten over meerdere schepen waren verdeeld. Kocsi Csergő schrijft daarover: “aan tafel bij De Ruyter zat er een: Sámuel Nikléczi, een lutherse predikant; bij viceadmiraal Häen waren er drie, bij de overige officieren vier, drie of ten minste één.”⁹² We weten ook dat Péter Kálnai in het schip van Matthijs Meegang,⁹³ en Otrokócsi Fóris in dat van viceadmiraal Jan de Haen waren ondergebracht.⁹⁴ In een van mijn eerdere publicaties heb ik uiteengezet dat uit een door mij toegankelijk gemaakte lijst uit die tijd te concluderen valt, dat de predikanten in totaal over 14 schepen waren verdeeld, en dat een van hen, Péter Ceglédi, op het schip van kapitein Johan de Jong was opgenomen. Ook

heb ik erop gewezen dat op deze lijst vermeld is, hoeveel predikanten er op de schepen (per betrokken kapitein) een plaats hadden gekregen.⁹⁵

Als we deze lijst met de opsomming van Westhovius vergelijken, valt op dat, afgezien van de naam van Verschoor, die al vóór de bevrijding van de predikanten was overleden, de Nederlandse dominee alleen de namen noemt van personen die de predikanten zelf hebben gekend. Westhovius vermeldt namelijk alleen de officieren van de schepen waarop de predikanten een plaats hadden gekregen.⁹⁶ Hetzelfde geldt voor de kapiteins van de schepen die in de zeeslag op 2 juni beschadigd werden – eveneens met uitzondering van één persoon, namelijk kapitein Adam van Brederode.⁹⁷

Alvorens onze slotconclusie te trekken, moeten we nog aandacht besteden aan twee namen. De predikanten moeten secretaris Van der Poort al op een van de eerste dagen hebben leren kennen, omdat ook hij bij hun verdeling over de schepen, respectievelijk bij het opstellen van de genoemde lijst, behulpzaam zal zijn geweest. Dokter Mannart moeten de predikanten ontmoet hebben op het moment dat ze aan boord werden genomen of bij hun afscheid in maart 1676, omdat de arts de opgenomen vreemdelingen toen moest onderzoeken. Al in die tijd probeerde men namelijk de schepen van besmettelijke ziekten en epidemieën vrij te houden, zoals uit het hun verstrekte paspoort blijkt.

We kunnen dus concluderen dat de in de brief opgesomde namen op twee na (op drie na als we kapitein Andringa meerekenen) de predikanten bekend in de oren moeten hebben geklonken. De Nederlandse dominee informeerde hen dus grotendeels over het lot van personen die ze persoonlijk kenden.

Vervolgens schrijft Westhovius:

Ik heb in Amsterdam een boekje gezien dat jullie verhaal vertelt, maar waarin de heer Weltz helemaal niet genoemd wordt, al was hij zeker niet de minste van de acteurs in de komedie waaraan jullie onvrijwillig hebben meegewerkt. Ook mis ik daarin de naam van de heer Viret, die in de vreugdevolle nacht van 11 februari 1676, toen jullie uit de galeien werden geleid, aanwezig is geweest.

Het is de moeite waard wat dieper in te gaan op deze passage, omdat zij interessante informatie geeft over de wordingsgeschiedenis van het door Westhovius aangeduide boekje, waarvan de titel luidt: *Kort en waaragtig verhaal*.⁹⁸ Van dit werk zijn tegenwoordig alleen exemplaren van de in

1677 te Amsterdam verschenen uitgave bekend, maar er zijn aanwijzingen dat er een eerdere editie van dit werk bestond, namelijk uit het jaar 1676.⁹⁹ Het tot nu toe verrichte onderzoek heeft al uitgewezen dat *Kort en waaragtig verhaal* gebaseerd is op het boek *Furor bestiae* (De woede van het beest) van Otrókócsi Fóris en dat het Nederlandstalige boekje een beknopte samenvatting daarvan is. De voormalige galeislaaf schrijft in *Furor Bestiae*:

Op de avond van die dag,¹⁰⁰ toen de Nederlandse vloot voor Napels verscheen, werden we door onze vijanden zeer haastig, zoals de Joden uit Egypte, uit de diepte van de galeien naar boven gezonden, waar tot onze onuitsprekelijke vreugde, alsof we uit het graf herrezen, twee predikanten van de Nederlandse vloot, Theodor Westhovius en Aegidius Viret, voor de galeien op ons wachtten, samen met de Nederlandse zeelieden die de admiraal ten behoeve van ons had uitgezonden. Deze manschappen brachten ons vervolgens met grote blijdschap in hun sloepen naar de vloot en naar de gemeenschap onzer vrienden.¹⁰¹

Uit dit fragment blijkt dat de predikant-auteur van het oorspronkelijke werk – evenals zijn eerder genoemde collega Kocsi Csergő – wel degelijk Westhovius en zijn collega noemt. Dit fragment is eveneens te vinden – en nog wel in het Nederlands – in de onverkorte vertaling van het bovengenoemde werk van Otrókócsi Fóris, in 1684 te Amsterdam uitgebracht door de arts en literator Abraham van Poot (1638–1703).¹⁰²

Kort en Waaragtig
VERHAAL

Van de laetste vervolginge der Euangelifche

LEERAAREN

In

HUNGARIEN.

Vertoonende haar onschuld, en de uytstekende
wreedheden van partijdige Regters
uyt haat van Godsdiensft aan
haar gepleegd.

In nette Kopere Platen afgebeeld.

in **AMSTERDAM,**

By *Johannes van Someren*, Boeckverkoopet in de
Kalverstraet, in Perkins. Anno 1677.

*Titelblad van het Kort en waaragtig verhaal (Amsterdam, 1677)
(Széchenyi Nationaal Bibliotheek, Collectie Apponyi, Budapest)*

In een van mijn eerder uitgegeven studies heb ik erop gewezen, dat bepaalde tekenen erop duiden dat de persoon die het eerste in Amsterdam verschenen werk persklaar heeft gemaakt, niet Otrókócsi Fóris zelf is geweest, maar iemand anders.¹⁰³ Dit vermoeden wordt mede bevestigd door het feit dat Otrókócsi Fóris de namen noemt van talrijke personen die hebben deelgenomen aan de voorbereidingen tot de bevrijding van de op de galeien gevangen gehouden predikanten, terwijl in de Nederlandse bewerking van dit boek alleen de namen van De Ruyter en van de Nederlandse gezant in Wenen, Gerard Hamel Bruyninx (1616–1691), worden vermeld. De vraag rijst wie er belang bij had de anderen uit het relaas “weg te re-toucheren”. Als we in aanmerking nemen wat er staat in het voorbericht van het boek van Van Poot, namelijk dat hij het grootste gedeelte van het materiaal dat voor het schrijven van het boek nodig was van Somer, de schoonzoon van de admiraal, heeft ontvangen,¹⁰⁴ kunnen we met grote waarschijnlijkheid stellen dat deze schoonzoon van De Ruyter degene is geweest die het werk van Otrókócsi Fóris persklaar heeft gemaakt, hij kan er immers belang bij hebben gehad zijn overleden schoonvader in het centrum van de gebeurtenissen te stellen. Dit vermoeden wordt ondersteund door het feit dat een recensent die de De Ruyter-biografie van Brandt kort na haar verschijning besprak, vermeldt dat *Kort en waaragtig verhaal* door de Amsterdamse predikant *Van Someren* is geschreven.¹⁰⁵ Omdat er in die tijd geen predikant met de naam Van Someren in Amsterdam werkzaam was,¹⁰⁶ is ‘Van Someren’ ongetwijfeld een verbastering van Somer en wordt hier de schoonzoon van de admiraal, ds. Bernard Somer, bedoeld.

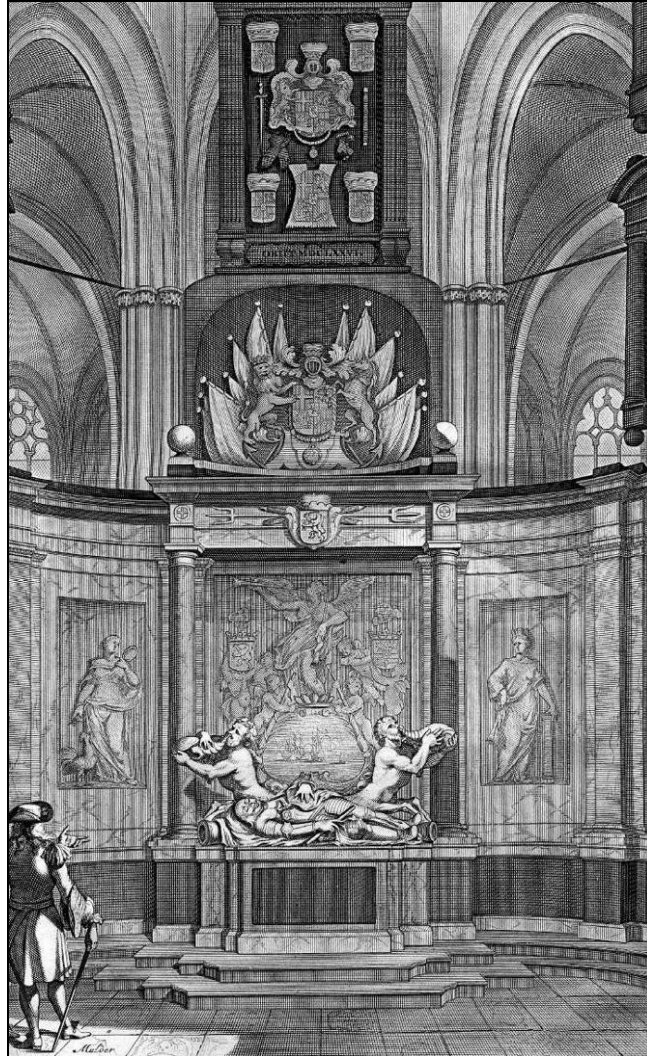
In het volgende deel van de brief gaat Westhovius in op de discussies binnen de Nederlandse hervormde kerk tussen de aanhangers van Johannes Coccejus en Gisbertus Voetius (1589–1676), hoogleraren in de theologie aan de universiteit van Leiden, respectievelijk Utrecht.¹⁰⁷ Vervolgens bericht hij de in Zürich verblijvende predikanten dat er in het koor van de Nieuwe Kerk te Amsterdam een fraai marmeren monument zal worden geplaatst ter eeuwige nagedachtenis aan de nobele heer De Ruyter. Zijn lichaam zal op de 18de van deze maand [te weten maart] volgens de aloude gewoonte worden begraven en daarbij zal een statige, hem eer bewijzende rouwoptocht worden gehouden.

Rouwstoet voor de begrafenis van De Ruyter op 18 maart 1677.

Het was de laatste wens van de admiraal in Amsterdam begraven te worden. Als datum voor de rouwceremonie werd na lange voorbereidingen 18 maart 1677 gekozen. De rouwoptocht maakte de ceremonie nog plechtiger. Nadat de stoet urenlang door de belangrijkste straten van de stad was getrokken, kwam hij ten slotte aan bij de Nieuwe Kerk, waar de kist met het stoffelijk overschot van De Ruyter in een grafkelder in het koor van de kerk moest worden bijgezet. Vlak achter de kist liepen de in leven gebleven mede-officieren van de admiraal, onder wie de eerder genoemde kapiteins Gilles Schey, Matthijs Meegang en Jan van Abkoude. Westhovius had een ereplaats in de stoet, namelijk in het gedeelte dat de familieleden volgde. Daarin bevonden zich onder anderen ook kapitein Frederik Willem van Stirum, alsmede Ludovicus Wolzogen (1633–1690) en Petrus Francius (1645–1704) – beiden hoogleraar aan het Athenaeum Illustre van Amsterdam. Wolzogen zou nog diezelfde dag in de kerk van de

Waalse gemeente, de Westerkerk, een plechtige afscheidsrede houden, terwijl Francius dat de volgende dag in de Nieuwe Kerk deed.¹⁰⁸ Het marmeren monument, dat op verzoek van de familie door Rombout Verhulst (1624–1698) werd vervaardigd, kwam pas begin 1681 gereed.¹⁰⁹

Praalgraf van Michiel de Ruyter in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Prent uit het boek Het leven en bedrijf van de Heere Michiel de Ruiter van Gerard Brandt (1687) (Ráday Bibliothek Budapest)

In de slotpassage van zijn brief wijst de Nederlandse dominee nog op de vredesonderhandelingen in Nijmegen, waarvan het doel was een einde te maken aan de van 1672 tot 1678 durende oorlog tussen Frankrijk en de alliantie van de Republiek, het keurvorstendom Brandenburg, het Habsburgse Rijk en Spanje.¹¹⁰ Van deze vredesonderhandelingen verwachtten trouwens ook de Hongaarse predikanten een verbetering van hun lot.¹¹¹

Uit de brief van Westhovius blijkt dat de in Zürich verblijvende predikanten pas een jaar na het verlaten van de Nederlandse vloot van de details van de dood van de admiraal in kennis zijn gesteld, en wel vanuit Nederlandse bron. Ook blijkt dat zij toen pas bericht hebben ontvangen over het lot van de officieren in wier schepen zij na hun bevrijding waren opgenomen. Het lijkt niet onaannemelijk dat de Nederlandse dominee de predikanten die Engeland vanuit de Republiek hadden bezocht, al op een eerder tijdstip had ingelicht over de bovengenoemde gebeurtenissen.

Er zijn indirecte aanwijzingen dat er ook naderhand contact is geweest tussen Westhovius en de predikanten die op de galeien gevangen hadden gezeten. Deze aanwijzingen hebben echter betrekking op de zich in de Republiek bevindende predikanten en niet op degenen die in Zürich verbleven. Uit de eerder vermelde brief van Westhovius aan Somer blijkt, dat hij de predikanten die zich in de Republiek ophielden waarschijnlijk in het voorjaar van 1678 in Utrecht ontmoet heeft en dat hij bij hen het hierboven genoemde *Kort en waaragtig verhaal* heeft gezien. Waarschijnlijk heeft hij hen toen verteld dat dit werk hun bevrijding niet diepgaand genoeg behandelde. Na in Hekelingen te zijn teruggekeerd, beschreef hij hen de details in zijn brief van 30 maart 1678.¹¹² Het is onmogelijk vast te stellen of er later ook nog contact is geweest tussen de Nederlandse dominee en de predikanten die in Zürich zijn gebleven, omdat noch in hun werkelijke noch in hun virtuele archief alle door en aan hen geschreven brieven bewaard zijn gebleven.

Zoals we gezien hebben, kregen de predikanten door met Westhovius contact op te nemen een verslag uit eerste hand over allerlei gebeurtenissen: de gevechten in de Middellandse Zee, de dood en de begrafenis van de admiraal, het lot van de officieren die ze hadden leren kennen en enkele gebeurtenissen in de Republiek in deze periode – geloofwaardige informatie. Hoewel Westhovius één van de belangrijkste ooggetuigen van de laatste dagen van de admiraal is geweest, geeft hij in zijn brief aan de predikanten over die gebeurtenissen slechts een feitelijk en opvallend bondig relaas – dit ondanks het feit dat hij over de laatste dagen van De Ruyter aantekeningen had gemaakt en in tegenstelling met het feit dat hij

van de door hem waargenomen feiten een andere persoon wel nauwkeurig op de hoogte heeft gebracht – een relaas dat een van de belangrijkste bronnen is geweest voor het desbetreffende onderdeel in de biografie van Brandt.

Deze contradictie valt niet te verklaren uit het feit dat Westhovius te bescheiden is geweest over zijn rol tijdens de gebeurtenissen, want, zoals uit zijn brief aan Brandt blijkt, zweeg hij daarover tegenover hem geenszins. Dat er van bescheidenheid geen sprake kan zijn geweest, blijkt ook uit het fragment van zijn brief aan de predikanten waarin hij op de gebreken van *Kort en waargtig verhaal* ingaat door te vermelden dat daarin de naam van zijn collega, dominee Viret, ontbreekt. Op deze wijze wees hij er immers indirect op dat ook zijn naam niet voorkomt in het boek. Westhovius was dus een zelfbewuste dominee. Nog een ander voorbeeld hiervan is de verbetering die hij aanbrengt in een passage in het werk van Brandt. Westhovius las daar bij Brandt waarom de magistraten van Syracuse het aanbod van de Nederlanders niet aanvaardden, een passage die Brandt trouwens had overgenomen van Westhovius zelf. Volgens Westhovius was Brandt echter slordig. Daarom vond Westhovius het nodig de juiste versie van het verhaal in een tijdschrift te publiceren.¹¹³

Een van de oorzaken van de contradictie kan zijn, dat de brief aan de predikanten gebeurtenissen van bijna een jaar omvat, en dat in die brief meer wordt beschreven dan de laatste dag, de dood en de begrafenis van de admiraal. Het lijkt echter geen twijfel dat we ten aanzien van die bondigheid ook een zekere opzettelijkheid moeten veronderstellen, want de Nederlandse dominee heeft bij het schrijven van zijn brief, die concrete tijdstippen en gegevens bevat, kennelijk van zijn dagboek gebruik gemaakt, dus als hij zou hebben gewild, had hij de laatste dagen en de omstandigheden van de begrafenis van de admiraal ook gedetailleerd kunnen beschrijven. Een andere mogelijke reden voor zijn bondigheid kan zijn – ik acht deze veronderstelling het meest waarschijnlijk – dat Westhovius gemeend heeft dat zo'n bondig, zich tot de feiten beperkend relaas het imago van held en bevrijder dat door de predikanten ten aanzien van De Ruyter werd gekoesterd, beter in stand houdt dan een uitvoerig verhaal waarin ook zijn menselijke feilbaarheid aan de orde komt.

We hebben gezien dat Bálint Kocsi Csergő en Ferenc Otrókócsi Fóris de naam van Westhovius en zijn rol bij hun bevrijding al in 1676 vereeuwigd hebben in de boeken waarin zij hun lotgevallen beschrijven. De Nederlandse dominee smaakte pas in 1684 het genoeg dat zijn rol hierbij ook in eigen land bekend raakte en voor het nageslacht werd bewaard,¹¹⁴

want toen verscheen het boek van Otrókócsi Fóris onverkort in een Nederlandse vertaling. Brandt beschrijft in zijn in 1687 verschenen werk de rol van Westhovius uitvoerig en noemt de naam van de dominee verscheidene malen. Op één plaats vermeldt hij hem zelfs als bron door Westhovius bij name te noemen,¹¹⁵ maar zonder naar de hem toegestuurde kopie van diens brief te verwijzen.¹¹⁶

Aanhangsel

1.

**Brief van Theodorus Westhovius aan de zich te Zürich
bevindende groep bevrijde Hongaarse predikanten.
Hekelingen, 15 maart 1677**

Reverendi, Doctissimique Viri, Fratres mei dilectissimi ac exoptatissimi, durissimo martyrio probati Christiani!

Literas Vestras, longe gratissimas, die 5. Novembris 1676 Tiguri Helvetiorum datas, in Anglia demum die 21 januarii 1677 accepi, quibus de rebus vestris certior factus. Ut vero vestrae petitioni, quantum haec charta patitur, satisfiat, summatim referam ea, quae nobis post vestrum discesum acciderunt. Vobis in navim Anglicanam translatis, nos, uti scitis provehimur in altum, prorae dirigantur ad angustias Mamertunas,¹¹⁷ stamus per triduum in anchoris e regione Messinae ad eliciendos Gallos, qui in portu remorabantur: sed quoniam periculosum erat ibidem diu manere ob ardentem fluxum et refluxum, qui inter sese quasi pugnant, sublatis anchoris ad partem meridionalem per miliare unum, vel alterum declinavimus, inque eodem freto sex dies, ultro citroque velificando, contrivimus, si forte egrederentur hostes. Illis vero cunctantibus ob easdem rationes coacti sumus tutiorem navibus quaerere locum. Intramus ergo fossam Sancti Johannis,¹¹⁸ quae tribus miliaribus a Rhegio¹¹⁹ versus meridiem distat, quemadmodum vos die 5. Aprilis transeuntes vidistis. Bino octiduo ibidem confecto, et hoste nondum prodeunte, consilium initur de aggredienda Augusta,¹²⁰ eo tendimus. Ubi in Augustae portum pervenimus sine ulla mora stabilitur praedictam civitatem navibus et terrestribus copiis oppugnare. Cumque dies 22. Aprilis ad hoc constitutus esset, nocte praecedente nunciatur hostilem classem de Catania conspectam esse. Mu-

tato consilio non in Augustam, sed hostibus in occursum itur, inque mari Adriatico ad pedem Aetnae montis eodem die proelium committitur, idque satis foeliciter cum hoste continuo cedente, ipsis ventis nobis faventibus.

Sed Proh dolor! Sub pugne initium Dignissimus noster generalis, infelici globolo tangitur, qui ipsi infimam sinistri pedis partem cum digitis abscidit, in dextro pede juncturae plerumque digitorum contusae, caro juxta talum ab interiori parte avulsa, focillae sive ossa tibiae confractae; dumque ita percutitur cecidit ex altitudine 7. pedum sinistro latero in januam, unde lien contusione laesus erat. Ob quae dolorosa vulnera postero die portum Syracusanum quaerimus, in quo magnus Ruyter die 29. Aprilis 1676. pie in Domino obdormivit. Nos intestinis in littore sepultis, corpore balsamis condito, et navibus ruditer reffectis Syracusis Panormum tendimus. Dum in portu Panormitano acutiori reparationi, malis nonnullarum navium in terra devolutis, operam damus, die 2. junii Galli naves igniferas immittunt, unde 4. Hispanorum, et 3. Belgarum naves, nempe capitaneorum Middelandt, Brederoode, et Abcoude consumptae sunt. Post hunc casum, ego ad petitionem praefectorum in Belgium ivi, ut Dominis Ordinibus plenissimam nostri status cognitionem darem. Domini Ordines rebus nostris rite intellectis, 16. naves majores in succursum mittere animam induxerunt. Ego, cum Domino Almonde praemittor, et plusquam per mensem expectavimus novam classem, sed incassum. Quoniam Hispani, uit audivimus, verbalem tantum assensum praebuerant, ut realem dare noluerunt. Ideo statim classis revocatur, die 4. Octobris 1676. Neapoli solvit, die 10. Decembris littori Belgico appropinquavit. Sed acris hyems nos repulit partim in Angliam, partim in Zelandiam. Soluta glacie sub finem januarii 1677. iterum tentamen fecimus: At nostra sola navis intravit Mosam,¹²¹ reliquae omnes ex Tesselia¹²² glacie iterati expulsi iterum in Angliam navigarunt, et demum hoc mense in patriae portus perductae sunt. Dum in Anglia ad insulam Wicht¹²³ stationem hybernarn agimus, visito Londinum, et nescio quo casu? 8. fratres a vobis emissos invenio, qui mihi dicebant, quod rex Magnae Britanniae promississet se a partibus vestris omni ope et favore futurum; de quo procul dubio, iidem fratres uberius scripserunt, quos ego omni die reduces ex Anglia praestolor.

In prima pugna navali, die 8. januarii 1676. ex praefectis capitaneus Nicolaus Verchoor fati concessit; in secunda die 22. Aprilis ceciderunt Excellentissimus Dominus Michael Ruyter et capitaneus Johan Norott; in tertia die 2. junii strenuissimus Dominus Johan de Haen, et capitaneus Middelandt morbis sublatis sunt; capitaneus Berckhoudt, capitaneus de

Sitter, capitaneus Andringa, Doctissimus Dominus doctor Manardus, Dominus Johan van der Poort a secretis; caeterique multi inferioris conditionis [!]. Sed Dominus Aegidius vivit. Strenuissimus Dominus Matthias Meeganck recte valet, qui brevi tempore meritissimam virginem, nobis auxiliantibus in uxorem ducet. Vivit fortissimus dominus Fredericus Wilhelmus comes de Stirom; vivit strenuissimus Aegidius Schey, vivuntque reliqui omnes.

Vidi Amstelodami libellum, in quo vestra negocia¹²⁴ narrantur, sed nulla fit mentio Domini Weltz, qui tamen non ex minimis actoribus in vestra comoedia fuit, neque Domini Viret, qui fuit praesens in laeta nocte die 11. februarii 1675,¹²⁵ cum educeremini ex triremibus.

Status Ecclesiarum nostrarum non parum laeditur ob detastabile discidium inter Cocceji et Voetii discipulos; quod bellum per nonnullos politicos (a quibus ecclesiae nostra in omnibus dependent) fovetur, qui in hoc non mediocriter ludunt, et quorundam ecclesiasticorum ardore vel coeco, vel nimium ferventi ad suos fines abutuntur. O utinam, non solum Ecclesiae Belgii¹²⁶ sed omnes Evangelicae tam vere convenirent inter sese, quam certo ob Antichristo pro unis habentur et persequantur.

Amstelodami in choro templi novi egregium monimentum marmoreum erigitur¹²⁷ in aeternam memoriam Excellentissimi Domini Ruyter, cujus corpus die 18. hujus more majorum honorificis et magnificiis exsequiis sepulturae tradetur.

Negotia pacis Neomagi lente procedunt: omnia heic quotidie parantur ad bellum, et de maturis expeditionibus terra marique instituendis, audimus. Quid apud vos agatur, quoque valeatis ex Vestro responso intelligere desidero. Salutem dico celeberrimis Viris Dominis Professoribus Tigurinis.¹²⁸ Salvere jubes fidelissimos Viros Dominos Ecclesiae Tigurinae pastores! Vos vero omnes, vestramque et ecclesiae causam summo animarum pastori ardentibus, precibus commendo et maneo semper

Reverendissimi Doctissimi Viri Fratres in Christo carissimi
Vestrarum Reverentiarum

Observantissimus cultor
Theodorus Westhovius

Datum Hekelingae die 15 Martii 1677.

2.

**Brief van Theodorus Westhovius aan Gerard Brandt.
Zevenbergen, 3 juli 1683**

Eerwaerde heer¹²⁹ etc.

Mijn heer,

Van 't gene voorgevallen is zedert de quetsure tot de doot van van [!] den Heer Admiraal de Ruijter loffliker gedagtenis, hebbe ik aen een vriend uijt Napolis baij den 30. September 1676 aldus geschreven.

Mijn Heer,

Den uwen van den 4 deser is mij gisteren avont laate geworden, waaruijt met verwonderinge verstaan, dat *de Romanisten hebben derven uijtstroijen, ende in Holland overschrijven, dat den HooghEd. Heer Generaal de Ruijter, lofliker gedagtenis, in haer religie gestorven is:*¹³⁰ Dit is 't eerste niet dat sij verdigt hebben om hun rijke te sterken. Dog sij souden dese leugen beeter gestoffeert hebben, indien se niet, selfs ongevraagd, hadden geweigert de ingewanden van gemelte heer in een van haere gewoonlike begraafplaatsen te ontfangen. Want *de Ed. Achtb. Magistraat der stad Syracuse, de doot van sijn HooghEdt. verstaen hebbende, heeft sig over sijn begravinge bekommert,*¹³¹ ende geoordeelt dat een Hollands Gener. van soo groote meriten, ende die voor haer behoudenis¹³² sijn leven gelaten hadde, alle eer behoorde te hebben, die een Patris¹³³ toequam. *Sijn derhalven uijt eigen beweginge gegaen bij de Heeren Geestelijke aldaer, om te vernemen, of de ingewanden van den overleden Gener. niet in geweide aerde soude mogen gebragt werden? De Geestelikeit gaf tot andwoort, dat sulks niet konde geschieden, dan bij speciale permissie van den Paus.*¹³⁴ Ende dewijl de tijt niet toeliet, dat aen 't Roomse hoff te versoeken, *soo resolveerde de voorn. Magistraat een bequame plaatse op hun raad-huijs te laten bereiden, ende een gedenkteeken, na den eisch, daer op te stellen. Liet ons dit door gedeputeerde weten,*¹³⁵ en versoeken, dat wij haer huijs tot een begraaf-plaats voor sijn Excell. wilden nemen, alsoo 't minste gedeelte van een onroomse in geweide aerde niet en mogte komen. *Wij gaven tot andwoort, dat wij noijt geweide aerde hadden begeert. Ende belangende 't raad-huijs, dat wij de Ed. Heeren voor hun beleefde aenbiedinge vriendelik bedanckten, nadien wij reeds voorgenomen en*

vastgesteld hadden, de ingewanden van onsen Hoog-waerden Gener. met inwendige droefheit des herten, ende uijtwendige tekenen van rouwe te brengen ter plaatse, daer de brave capitein Johan Noirrot en meer andere begraven waren (sijnde een heuveltjen aen de baij van Syracusa ongevaer 100 schreden van de stad)¹³⁶ gelijk ook den 1 dag Maij is¹³⁷ volbragt.

Ook die sijn HoogEdt. gekent hebben sullen noit geloven, dat Italien veranderinge in sijn religie gegeven heeft: Want de Roomse Geestelike in hun volle swier en overtollige ceremonien te sien, baert eer afkerigheid, als lust tot haer saken; gelijk wij en verscheiden persone op de vloot, ge-deurende dese reise hebben bevonden, die in Nederland de Roomse religie hadden beleden, hebben hier de onse aengenomen. Wie soude dan met reden sulke gedagten kunnen nemen van een Heer, dewelke *altijt een ijveraer geweest is in de hervormde Gods-dienst*.¹³⁸ Die Christelike dienaers soo onlangs met alle vlijt uijt harde slavernije verlost heeft,¹³⁹ ja die een goed getuijgnis heeft niet alleen bij de onse, ende die buijten sijn, maer zelfs bij de Turken, welken sijn vromigheid ende trouwe beproeft en ondervonden hebben, als de Heer Jacobus Lydius¹⁴⁰ in sijn vers, op de laatste verjaringe van sijn HoogEdt., niet onaerdig melt.¹⁴¹ Dog 't is onnodig sulke grove leugens te wederleggen, die haer eigen versierders beschamen.

Ik sal dan om UE. begeerte te voldoen alleen¹⁴² verhalen hoe christelik en godsalig de groote zeevoogt uijt dese werelt gescheiden is. Sijn HoogEdt. had niet alleen sware¹⁴³ quetseuren, en een smertelike beenbreuke ontfangen, maer deede ook een val van een hoogte van 7. voet, dat hem in 't eerste wat bedwelmt maekte, maer weder wat bekomen sijnde,¹⁴⁴ gaf hij woorden van een gezond oordeel, seggende, **O, Mijn genadigen God! ik danck u voor u vaderlike castijdinge**.¹⁴⁵ Hij verhaalde verscheiden spreuken uijt de H. Schrift, bijzonder uijt de Psalmen Davids, waeruijt hij verscheiden versen tot sijner en onser vertroostinge van woort tot woort reciteerde,¹⁴⁶ als uijt den 42 Ps. het 3. vers. Warom wilt gij u soo quellen ende beroert sijn, o siel mijn¹⁴⁷ etc. Dan 't 5. 6. vers van den selfden Psalm, All de grote waeterstromen sijn Heer over mij ge-gaen¹⁴⁸ etc. Ende tot meermalen verhaalde hij 't 36. vers van den 119 Ps. Geen meerder goed Heer, gij mij geven meugt, Dan dat gij mij vernedert en maakt kleijne dat ik leer uwe wet¹⁴⁹ etc.

Ende hoewel hij in groote pijnen, ende gevoelig smerten lag, soo gingh evenwel sijn sorge meest over 't gemeen; want hij seide dikwijls: **Heere bewaert 's lands vloot, spaert genadelik onse officieren, matrosen ende soldaten; mijne soete mannen, die voor een klijn gelt soo groote**

ongemacken uijtstaen; geeft hen sterkte ende kloekmoedigheid, opdat wij onder uwen segen de overwinninge mogen wegdragen, gij sult alleen de eere wegdragen,¹⁵⁰ wij sullen u loven, als gij ue knechten geholpen hebt, welkers oogen op u sien. Wanneer ik des anderen dags bij 't verband seijde, mijn Heer, de *pijn is groot, en 't smert u in sulke smerte te sien¹⁵¹* (want all de versche wonden en 't rechterbeen, daer beide pijpen in gebroken waren wierden met brandewijn gesuijvert). **Ach seijde** dien vromen helt *aen dit catijwig lichaem is wijnig gelegen, daer de kostelike siele behouden wert. Mijn pijn is niet te agten bij de onspreekelike smert en smaat, die Jesus, des werelts heiland onschuldig geleden heeft, opdat hij ons van de eeuwige pijn soude bevrijden,¹⁵² ende met geluksalige vreugde vervullen.*

Vorders was hij altijt kloekmoedig ende geduldig, seggende: *Heere Jesus, gij hebt gesejt, dat wij onse siele in leidsamheit souden besitten;¹⁵³ Geeft mij Heere, dat gij gebiet, en gij sult niet tevergeefs gebieden; Geeft mij de Christelike leidsamheit tot een sterckte mijner siele, opdat ik mag volstandig blijven tot den einde toe: want de leidsamheit overwint meer als de kragt.¹⁵⁴*

Sijne gedagten waren alleen besig ontrent den welstand der siele, gelijk men uijt all sijn woorden konde afnemen.¹⁵⁵ Hij die tevoren alle saken van de klijnste tot de grooste besorgde, *hadde nu alle wereltse bekommeringe afgelegd;¹⁵⁶ alleen dat ik hem somtijts hoorde seggen dat ik hier soo liggen moet, ende des lands dienst niet kan betragten.¹⁵⁷*

De wonden die stonden wel¹⁵⁸ in 't lichaem, dat wel gediaeteert hadde, God segende den vlijt der geneesmeesters, maer de koortsen, die hoe langer hoe sterker quamen, *bragten ons in groot gevaer, insonderheit den 28. diensdag, wanneer sijn HooghEdt. door een felle koortse wierde aengestast, welke dien dag, de gantse volgende nagt, tot des woensdags over den middag¹⁵⁹ eeven streng en heftig deurde; Dog als die begon te breeken, doe braken ook de kragten der nateur, de voortekenen des doots wierden vernomen.¹⁶⁰* Sijn HoogEdt. bereide sijne siele door gebeden en suchtigen tot God, *biddende als gedeurig met gevauwen handen¹⁶¹ bij hemselven; Voor den middag hadde ik op sijn begeeren aen sijn bed gebeden¹⁶² met sijn HoogEdt. en alle die er tegenwoordig waren. Tegen den avont bad ik wederom met de officieren, die om sijn bet stonden, welke met gebogen knien en bedauwde oogen om de behoudenis sijner siele baden,¹⁶³ dewijl 't lichaem nu buijten hoope was.*

Aldus Christelik bereid sijnde, soo is dien grooten ende wijtberoemd zeehelt soo van dapperheit, voorsigtigheid, als godvruchtigheid en deugt

den 29. April 1676 op woensdag *des avonts tuschen 9 en 10*, seer sagt ende godsalig in den Heere ontslapen, daer ik tegenwoordig was met veele officieren, als den *Illustr. Grave van Stiom, de Heer Vice-Admiraal de Haen, de capiteinen Callenburgh*,¹⁶⁴ *Andringa, Middeland, De Sitter, Meegank, Uijterwijk*,¹⁶⁵ *ende andere, die met bittere tranen aensagen*,¹⁶⁶ dat den wagen Israëls, en sijnen Ruijter van ons opgenomen wierde.¹⁶⁷

Dit hebbe ik, Eerw. Heer, in de minuten van mijn brieven alleen gevonden, sijnde doe aengetekent uijt sijn stervende mont; soo ik iets maer kan toebrengen gelieft te gebedden, en ik sal toonen dat ik ben met toewenschen van Gods segen over u persoon ende werck

Eerwaerde Heer
UE. gehoorsame dienaer

T. Westhovius

Sevenbergen 1683 den 3 julii.

Noten

- ¹ Fernando Joaquín de Zúñiga-Requesens y de Toledo, marqués de los Vélez (overleden in 1693), van 1675 tot 1683 onderkoning van Napels.
- ² Miklós Ödön: *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680)*. Pápa, 1918, 34; Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675–76). In: *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*, VI (1999), 51–53, 61–65.
- ³ Uitgegeven in: Lampe, Friedrich Adolf: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728, 470–471; Bod, Petrus de Felső-Csernáton: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Ed. L.W.E. Rauwenhoff, Car. Szalay, II, Lugduni Batavorum, 1890, 107–109.
- ⁴ Nederlandse vertaling op grond van de Hongaarse vertaling van Péter Bod. Vgl. *Galleria omnium sanctorum – A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Ed. Makkai László onder medewerking van Fabinyi Tibor en Ladányi Sándor. Boedapest, 1976, 102–103. De oorspronkelijke Latijnse tekst luidt als volgt: „Demum sera vespera, per magnos triremium duces admonentur captivi, ut festinent egredi. Egressi itaque ex triremibus, non aliter ac Israelitae cum festinatione ex Aegypto in littore maris, cum ineffabili congratulatione et exultatione obvios habent Reverendos ac Clarissimos classis navalis pastores fidelissimos, Dominum Theodorum Westhovium et Dominum Aegidium Vireth, cum praecipuis aliquot Hollandicae militiae ducibus et nautis ab Illustrissimo Vice Admirali pro sui educatione ex triremibus et deductione in classem Hollandicam submissos.” Vgl. Lampe: *a.w.*, 903.

- ⁵ Brandt, Gerard: *Het leven en bedrijf van den Heere Michiel De Ruyter*. Amsterdam, 1687.
- ⁶ Fadrique Álvarez de Toledo y Ponce de León, marqués de Villafranca (1635–1705), van 1674 tot 1676 onderkoning van Sicilië.
- ⁷ Brandt: *a.w.*, 930, 962.
- ⁸ Balkenende, W.P.: *Lijdzaamheid overwint meer dan kracht. Een historische verhandeling over dominee Theodorus Westhovius, de laatste vlootpredikant van vlootvoogd Michiel Adriaansz. de Ruyter en hun onderlinge verhouding*. Veenendaal, 1981, 13, 19–27.
- ⁹ *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. II. Kampen, 1983, 394.
- ¹⁰ Prud'Homme van Reine, Ronald: *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*. Antwerpen–Amsterdam, 1996, 314.
- ¹¹ Mijs, Ulbo J.: Uit het leven van Ds. Theodorus Westhovius (in 1673 en 1675/6 vlootpredikant van Michiel Adriaansz. de Ruyter). In: *Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1929, 117.
- ¹² *Album studiosorum Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCLXXV*. Ed. Guilielmus du Rieu. Hagae Comitum, 1875, 540.
- ¹³ Signatuur: SS40a.
- ¹⁴ *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Red. P.C. Molhuysen, P.J. Blok, Fr.K.H. Kossmann. VIII. Leiden, 1930, 673–675.
- ¹⁵ De naam van deze plaats is thans Hohenlimburg.
- ¹⁶ Op het titelblad van de disputatie wordt alleen de maand (juni) en het jaartal (1669) vermeld, maar niet de dag.
- ¹⁷ Sommigen menen dat hij daarheen ging om Duits (!) te leren, anderen zijn van mening dat hij daar aan de universiteit wilde gaan studeren. Zijn naam komt echter niet voor in de matrikel van de universiteit. Vgl. Mijs: *a.w.*, 117, 143; Balkenende: *a.w.*, 41; Wallenburg, L. van: *De trouwbelofte van Ds. Westhovius*. In: Hoeksteen, 5 (1976), 83. – Kenmerkend voor de verwarring rond de herkomst van Westhovius is dat in de monografie die de Nederlandse dominees volgens hun herkomst behandelt, Westhovius – zonder dat op zijn herkomst wordt ingegaan – bij de vlootpredikanten wordt vermeld – met name waar de bevrijding van de gevangenen predikanten ter sprake komt –, in plaats van hem te vermelden bij degenen die uit Westfalen afkomstig waren. Vgl. Lieburg, F.A. van: *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*. Zoetermeer, 1996, 89.
- ¹⁸ Mijs: *a.w.*, 117, 141.
- ¹⁹ Deze plaats maakt tegenwoordig deel uit van de gemeente Spijkenisse.
- ²⁰ Been, Joh. H.: De laatste scheepsdominee van Michiel de Ruyter. In: *De nieuwe Gids*, juli 1928, 68–69. Zie ook Wallenburg: *a.w.*, 85; Balkenende: *a.w.*, 42; Korteweg, A.: Ds. Westhovius, een veelzijdig Zevenbergs predikant. In: *Oud nieuws*, 1(1981), 4.
- ²¹ Westhovius trouwde in 1675 een meisje afkomstig uit een familie die eveneens uit Westfalen afkomstig was en die zich in Dordrecht had gevestigd. Er worden in de literatuur twee vermoedens vermeld waarom hij haar niet eerder trouwde. Volgens het

- ene vermoeden verzocht De Ruyter hem met hem mee te gaan, terwijl het andere inhoudt dat Westhovius zich uit eigen beweging bij de admiraal aanmeldde om het huwelijk enige tijd uit te kunnen stellen. Vgl. Mijs: *a.w.*, 118–119; Wallenburg: *a.w.*, 85; Balkenende: *a.w.*, 58.
- ²² Mijs: *a.w.*, 123, 137, 141.
- ²³ Bujtás László Zsigmond: A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676). In: *Lymbus*. Magyarságtudományi Forrásközlemények, III (2005), 85–87.
- ²⁴ Album amicorum Balthasaris Nicletii, Nationale Széchényi Bibliothek, Afdeling handschriften, Boedapest, Duod. Lat. 81., f. 50.
- ²⁵ Eerste brief van Paulus aan de Korintiërs 10: 13. – Citaat uit de Statenvertaling.
- ²⁶ Don Gregorio Boncompagni (1642–1707), hertog van Piombino, commandant van de galeien te Napels.
- ²⁷ Moet zijn: Sint Januarius.
- ²⁸ Moet zijn: drieëntwintig.
- ²⁹ István Harsányi en Péter Ceglédi zaten sinds 18 december 1675 in de gevangenis te Napels.
- ³⁰ István Zsedényi.
- ³¹ Westhovius aan Bernard Somer, Hekelingen, 4 mei 1678. Vgl. Poot, Abraham van: *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungariën*. Amsterdam, 1684, 441.
- ³² Vindplaats: Zentralbibliothek Zürich, Handschriftensammlung, Ms B9, nr. 105.
- ³³ Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. Pozsony, 1998. (Csallóközi Kiskönyvtár) II. 175–176.
- ³⁴ Op 1 mei 1676 zijn in Syracuse in Italië alleen de ingewanden van de admiraal begraven. Zijn lijk werd op 18 maart 1677 in Amsterdam ter aarde besteld.
- ³⁵ De oorspronkelijke Latijnse tekst van de brief is te vinden in het aanhangsel onder nummer 1.
- ³⁶ De predikanten die in Zürich waren terechtgekomen, stuurden medio zomer 1676 twee delegaties op pad: een naar de Republiek en een naar Duitsland. Op het tijdstip dat de brief werd geschreven, verbleef de naar de Republiek gezonden delegatie juist in Engeland.
- ³⁷ Deze brief ontving hij op 21 januari 1677 in Engeland.
- ³⁸ Volgens het paspoort dat De Ruyter op 25 maart 1676 heeft afgegeven aan de predikanten, was de naam van het schip Margriet en heette de kapitein ervan Jacob Andriessen. Vgl. Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok megszabadítása holland források tükrében [Bevrijding van de Hongaarse op de galeien gevangen gehouden predikanten in de spiegel van Nederlandse bronnen]. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* [Jaarboek van de Ráday Collectie]. XI (2005), 137–139. De naam van de kapitein was in werkelijkheid James Andrews, die van het schip “Margrit of London”. Zie de inscriptie van de kapitein van 25 april 1676 in het liber amicorum van Boldizsár Nikléczi (f. 20).
- ³⁹ Ze kwamen daar op 27 maart 1676 aan. Vgl. Brandt: *a.w.*, 969.
- ⁴⁰ Op 4 april 1676. Vgl. Brandt: *a.w.*, 971.

- ⁴¹ Tot nu toe was het niet bekend dat de predikanten de Nederlandse vloot nog een keer hebben gezien nadat ze daarvan afscheid hadden genomen.
- ⁴² De onderkoning van Sicilië, Villafranca, verzocht de admiraal de door de Fransen bezette stad te bevrijden. Vgl. Brandt: *a.w.*, 971.
- ⁴³ Op 19 april 1676. Vgl. Brandt: *a.w.*, 972.
- ⁴⁴ Vgl. Brandt: *a.w.*, 975.
- ⁴⁵ István Beregszászi aan zijn vrouw, Venetië, 30 mei 1676. Vgl. Thury Etele: *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*. Budapest, 1912, 203.
- ⁴⁶ Bujtás László Zsigmond: A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban. In: *Könyv és Könyvtár*, 25 (2003), 146.
- ⁴⁷ Geciteerd door Prud'Homme van Reine: *a.w.*, 323.
- ⁴⁸ Bos, Lambert van den: *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen*. Amsterdam, 1676, 300. – De brief is ook als pamflet verschenen. Vgl. Knuttel, W.P.C.: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 1486–1853*. II/2, 's-Gravenhag, 1895, 11380.
- ⁴⁹ Brandt: *a.w.*, 976.
- ⁵⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 214. Zie nog zijn bericht met dezelfde tekst aan de dochter van de admiraal, Cornelia. *Idem*, inv. nr. 232.
- ⁵¹ Brandt: *a.w.*, 976.
- ⁵² Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 189.
- ⁵³ Prud'Homme van Reine: *a.w.*, 344.
- ⁵⁴ Ik vermeld de identieke passages in de brief van Westhovius en in die van Brandt in de noten bij de brief die in het aanhangsel onder nummer 2 is opgenomen.
- ⁵⁵ Volgens een veel later gegeven is de admiraal zelfs in de armen van Westhovius overleden. Vgl. *Aanmerkinge, of byvoegsel, dienende tot de Historie van 't leven en bedrijf van den doorluchtigen Admiraal, den Heere Michiel Ariaanszoon de Ruyter, getrokken uit schriftelijk en mondeling bericht, door den eerwaardigen, en hooggeleerden Heere Theodorus Westhovius, tans Predikant te Zevenbergen, aan den Schrijver [Pieter Rabus] van de Boekzaal gedaan*. In: Boekzaal van Europe, mei-juni 1694, 454. Dit wordt echter niet bevestigd door de bovengenoemde brief van de Nederlandse dominee.
- ⁵⁶ Van der Poort aan Engel de Ruyter, Baai van Syracuse, 26 april 1676. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 214. Zie nog zijn bericht met dezelfde tekst aan de dochter van de admiraal, Cornelia. *Idem*, inv. nr. 232.
- ⁵⁷ Van der Poort aan Engel de Ruyter, Baai van Syracuse, 1 mei 1676. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 214. Zie nog zijn bericht met dezelfde tekst aan de dochter van de admiraal, Cornelia. *Idem*, inv. nr. 232.
- ⁵⁸ Keeman, J.N.: De behandeling van de open fractuur vóór Lister en de verzorging van de fatale beenbreuk van admiraal Michiel Adriaensz de Ruyter, 1676. In: *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde*, 148 (2004), 2608.
- ⁵⁹ Keeman: *a.w.*, 2608, 2614–2615.
- ⁶⁰ Op 1 mei 1676.

- ⁶¹ Zie nog Guardione, Francesco di: *Nuovi documenti sulla battaglia navale in Augusta nel 1676 e sulla morte di Michele Adriano Ruyter*. Palermo, 1896, 18.
- ⁶² Voor een tekening uit die tijd over de plaats van het graf zie: Aartsma: *Michiel de Ruyter 1607–1676. Een heldenleven in plichtsvulling voor het vaderland*. 's-Gravenhage, 1942, Afbeelding XCV.
- ⁶³ *Lyk-reden gedaen in de haven van Syracuse op 't schip de Eendragt, den 3 May, 1676. na 't salig overlijden van den wijd-beroemden zee-held Michiel Adriaansz de Ruyter*. Dordrecht, 1685. Vgl. Knuttel: *a.w.* nr. 12422.
- ⁶⁴ Van der Poort aan Cornelia de Ruyter, Baai van Syracuse, 5 mei 1676. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 232.
- ⁶⁵ Pieter Middellandt, schout-bij-nacht, kapitein van het schip Steenberg; tijdens de zeeslag vatte zijn schip vlam, waardoor hij overboord viel en verdronk. Vgl. *Lijste van de Hollantsche vloot in de Middelantsche Zee in 't jaer 1675 en 1676*. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 164; Brandt: *a.w.*, 992–993; Eekhout, Luc: *Het Admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382–1991*. Amsterdam, 1992, 109.
- ⁶⁶ Adam van Brederode, kapitein van het schip Vrijheid; tijdens de zeeslag raakte hij zwaar gewond. Vgl. *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 992; Mollema, J.C.: *Geschiedenis van Nederland ter zee in vier deelen*. II. Amsterdam, 1940, Ererol, 12.
- ⁶⁷ Jan van Abkoude, kapitein van het schip Leiden. Vgl. *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 992.
- ⁶⁸ Brandt: *a.w.*, 979.
- ⁶⁹ Eekhout: *a.w.*, 69.
- ⁷⁰ Van Almonde was door de Staten-Generaal teruggeroepen van de Nederlandse vloot in de Oostzee en tot bevelhebber van de Nederlandse vloot in de Middellandse Zee benoemd. Westhovius en Van Almonde kwamen op 6 september 1676 in Napels aan. Vgl. Prud'Homme van Reine: *a.w.*, 328–329.
- ⁷¹ De Nederlandse vloot vertrok naar Cadiz om daar de Nederlandse schepen af te wachten die de Staten-Generaal als versterking stuurden. *Idem*.
- ⁷² Op 24 januari 1677. Vgl. Brandt: *a.w.*, 1004.
- ⁷³ De Nederlandse schepen voeren op 30 januari 1677 de haven van Hellevoetsluis binnen. *Idem*.
- ⁷⁴ Miklós, E.: De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674–1680). In: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 40 (1919), 54, 97.
- ⁷⁵ Zie voor de Engelse tekst van het besluit: Hessels, J.H.: *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum. Epistolae et tractatus cum reformationis tum ecclesiae Londinae-Batavae illustrantes*. III/2. Cantabrigiae, 1897, 2611–2614. De Latijnse tekst is uitgegeven in: Lampe: *a.w.*, 488–492; Bod: *a.w.*, 100–103.
- ⁷⁶ Gömöri György: Beregszászi István “gályarab” lelkész Angliában [István Beregszászi, gewezen “galeislaaf” en predikant in Engeland]. In: *Confessio*, 6 (1982/4), 47.
- ⁷⁷ István Bátorkeszi, Boldizsár Nikléczi, Ferenc Otrókócsi Fóris en Tamás Steller. *Idem*, 47–48.
- ⁷⁸ Moet zijn: Noiroot.

- ⁷⁹ Aegidius Viret, de eerder genoemde collega van dominee Westhovius.
- ⁸⁰ Brandt: *a.w.*, 946; Eekhout: *a.w.*, 109.
- ⁸¹ *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 979.
- ⁸² *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 993; Eekhout: *a.w.*, 80.
- ⁸³ Brandt: *a.w.*, 993.
- ⁸⁴ *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 993.
- ⁸⁵ *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 993.
- ⁸⁶ *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 993; Mollema: *a.w.*, 6.
- ⁸⁷ Vgl. Brandt: *a.w.*, 993.
- ⁸⁸ *Lijste van de Hollantsche vloot*.
- ⁸⁹ *Lijste van de Hollantsche vloot*; Eekhout: *a.w.*, 69.
- ⁹⁰ Niet lang nadat de brief geschreven was, werd op 11 april 1677 het tweede kind van Westhovius gedoopt. Het kreeg de naam Frederik Willem en één van de doopgetuigen was niemand minder dan Van Stirum zelf (vgl. Been: *a.w.*, 80). De relatie tussen de twee mannen was zo goed dat Westhovius de gedrukte versie van de preek, die hij na de symbolische begrafenis van de admiraal had gehouden, aan Van Stirum opdroeg.
- ⁹¹ *Lijste van de Hollantsche vloot*; Eekhout: *a.w.*, 81.
- ⁹² Thury: *a.w.*, 134.
- ⁹³ Antalfi, János: Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen. In: *Sárospataki Füzetek*, 7 (1863), 164.
- ⁹⁴ Bujtás: *A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek...*, 89.
- ⁹⁵ Bujtás: *A gályarab prédikátorok megszabadítása...*, 132–133, 135–136.
- ⁹⁶ Volgens de eerder genoemde lijst werden ook op het schip van kapitein Andringa twee predikanten opgenomen, maar de desbetreffende aantekening is later doorgehaald. Vgl. Bujtás: *a.w.*, 135.
- ⁹⁷ Het is waarschijnlijk dat ook de naam van kapitein Brederode de predikanten niet onbekend in de oren heeft geklonken. Een inscriptie in het liber amicorum van Boldizsár Nikléczi (f. 49r) duidt erop dat de predikanten ook op andere schepen hebben verbleven. Deze inscriptie, door Ernestus Ludovicus Zuhm op 21 maart 1676 geschreven, luidt: “in navi Libertas”, wat zoveel betekent als ‘op het schip Vrijheid’ – een schip dat onder bevel van kapitein Brederode voer.
- ⁹⁸ *Kort en waaragtig verhaal van de laatste vervolginge der Euangelische leeraaren in Hungariën*. Amsterdam, 1677.
- ⁹⁹ Bujtás: *A pozsonyi véstörvényesékről és a gályarabságról...*, 145.
- ¹⁰⁰ Op 11 februari 1676.
- ¹⁰¹ Nederlandse vertaling op grond van de Hongaarse vertaling van Gábor Herpai. Vgl. Otrokócsi Főris Ferenc: *Fenevad dühöngése* [De woede van het beest], uitgegeven en vertaald door Herpay, Gábor, Budapest, 1933 (Régi Magyar Református Könyvtár, serie III, 1), 66. De oorspronkelijke Latijnse tekst luidt: „Die itaque eodem, cum jam noctis ingruentis caligo, certum de rebus auferre coepisset iudicium, classisque Hollandica in statione ante Neapolim praesens esset: e medio trirremium, cum festinatione (velut olim Israelitae ex Egypto) exire, a magni nominis adversariis trirremium ducibus jubemur. Unde cum animi laetitia, velut e sepulchro egressi, jam ante trire-

- mes Reverendos classis Hollandicae Pastores, Dominos Theodorum Westhovium et Aegidium Viret, pro nobis a Dominis Admiralibus missos, una cum nautis obvios habuimus, qui nos leviorum adminiculo navigiorum, in suam classem et societatem laetabundi abducturi erant.” Otrókócsi Főris, Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*. Uitgegeven door Herpay, Gábor. Budapest, 1933 (Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungariae, Series III., 1.), 60–61.
- ¹⁰² Poot: *a.w.*, 1–145.
- ¹⁰³ Bujtás: *A pozsonyi véstörvényesékről és a gályarabságról...*, 143.
- ¹⁰⁴ Poot: *a.w.* voorbericht, *2v.
- ¹⁰⁵ „On peut voir plus au long l’histoire de tout cette persécution dans un petit livre publié par feu Mr. Van Someren, ministre d’Amsterdam, intitulé Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische leeraren in Hungariën, 1677, in 12. chez Van Someren.” Vgl. *Bibliothèque universelle et historique*, (IV) 1687, 60.
- ¹⁰⁶ Lieburg, F.A. van: *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*. Dordrecht, 1996, II, 14–15.
- ¹⁰⁷ Zie hiervoor *Een richtingstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650–1750*. Red. F.G.M. Broeyer, E.G.E. van der Wall. Zoetermeer, 1994.
- ¹⁰⁸ Brandt: *a.w.*, 1006–1009.
- ¹⁰⁹ Prud’Homme van Reine: *a.w.*, 340. – Voor een analyse van enkele van de talrijke gedichten die ter gelegenheid van de begrafenis van de admiraal ontstonden zie Spies, Marijke: De dominee’s, de schooljongen en de professor: tranen over de dood van Michiel Adriaansz. de Ruyter. In: *De literaire dood*. Red. Elrud Ibsch, Andrea Kunne, Cristina Pumplun. Assen, 1998, 87–104.
- ¹¹⁰ Voor de vredesonderhandelingen zie Rietbergen, Peter: Persuasie en mediatie: de Republiek en de Vrede van Nijmegen (1678). In: *Tussen Munster & Aken: de Nederlandse Republiek als grote mogendheid (1648–1748)*. Red. Simon Groenveld, Maurits Ebben, Raymond Fagel. Maastricht, 2005, 21–30. (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 2.)
- ¹¹¹ Op het tijdstip dat de predikanten de brief van Westhovius ontvingen, hadden ze al van Jakab Harsányi Nagy, de oorspronkelijk uit Hongarije afkomstige gezant van de keurvorst van Brandenburg, Friedrich Wilhelm, vernomen dat de keurvorst de verzekering van de geloofsvrijheid in Hongarije op de agenda van de vredesonderhandelingen wilde plaatsen. Vgl. Miklós: *Holland intervenció...*, 49.
- ¹¹² Westhovius aan Bernard Somer, Hekelingen, 4 mei 1678. Vgl. Poot: *a.w.*, 437–438. – De brief aan de predikanten is niet bewaard gebleven.
- ¹¹³ Boekzaal van Europe, mei-juni 1694, 455–456.
- ¹¹⁴ Poot: *a.w.*, 117.
- ¹¹⁵ Brandt: *a.w.*, 983.
- ¹¹⁶ Met dank aan mr. Henry Kammer, oud-medewerker van de afdeling Finoegriscche Talen van de Rijksuniversiteit Groningen, die tijd noch moeite gespaard heeft om de Nederlandse vertaling van dit artikel te controleren. Ook ben ik hem en Judit P. Vársárhelyi (Nationale Bibliotheek Széchényi, Boedapest) dank verschuldigd voor hun waardevolle adviezen en inspirerende opmerkingen bij de interpretatie en de vertaling van de Nederlandse, respectievelijk de Latijnse brief van Westhovius. Voor overige verleende hulp dank ik dr. Dénes Dienes (Wetenschappelijke collectie van

het College te Sárospatak) en Elisabeth Strasser (Nationaal Archief, Den Haag). Ook gaat mijn dank uit naar dr. Ágnes Berecz (Ráday Collectie, Boedapest) en drs. Leon Homburg (Marinemuseum, Den Helder) voor de mogelijkheid om de foto's van de in hun instelling bewaarde originelen als illustratie te publiceren.

- ¹¹⁷ De Straat van Messina.
- ¹¹⁸ San Giovanni, een plaats ten zuiden van Reggio di Calabria.
- ¹¹⁹ Reggio di Calabria.
- ¹²⁰ Augusta, een stad op Sicilië, ten noorden van Syracuse.
- ¹²¹ De Maas.
- ¹²² Het eiland Texel in Noord-Nederland; maakt deel uit van de Waddeneilanden.
- ¹²³ Moet zijn: Wight, een eiland in het zuidelijke deel van Engeland, in de buurt van Portsmouth.
- ¹²⁴ Voor het woord staat doorgehaald: *negocitia*.
- ¹²⁵ Moet zijn: 1676.
- ¹²⁶ Voor het woord staat doorgehaald: *Belgicae*.
- ¹²⁷ Voor het woord staat doorgehaald: *eg*.
- ¹²⁸ Na het woord staat doorgehaald: *sub quorum ductu et institutione pater meus Eberhardus Westhovius fub [!] sub finem praeteriti seculi vixit*.
- ¹²⁹ Brandt was een remonstrantse predikant; daarom begint de brief met de aansprek-titel "eerwaerde heer".
- ¹³⁰ Vgl. Brandt: *a.w.*, 985. De fragmenten die Brandt van Westhovius overnam, geef ik cursief aan.
- ¹³¹ Vgl. Brandt: *a.w.*, 984.
- ¹³² Verwijzing naar het feit dat de admiraal door de gevechten bij Messina en de voorbe-reidingen tot de belegering van Augusta de Franse krachten bezighield, waardoor hij Messina voor een eventuele Franse belegering behoedde.
- ¹³³ Voor het woord staat doorgehaald: vader des vaderlands.
- ¹³⁴ Vgl. Brandt: *a.w.*, 984.
- ¹³⁵ Vgl. Brandt: *a.w.*, 984–985.
- ¹³⁶ Vgl. Brandt: *a.w.*, 985.
- ¹³⁷ Voor het woord staat doorgehaald: desselven jaers.
- ¹³⁸ Vgl. Brandt: *a.w.*, 985.
- ¹³⁹ Verwijzing naar de bevrijding van de Hongaarse op de galeien gevangen gehouden predikanten.
- ¹⁴⁰ Lydius, Jacob (1610-1679), sinds 1637 hervormd predikant te Dordrecht.
- ¹⁴¹ De tekst van het bedoelde gedicht is niet bewaard gebleven.
- ¹⁴² Voor het woord staat een doorgehaald woord dat onleesbaar is.
- ¹⁴³ Voor het woord staat doorgehaald: veele.
- ¹⁴⁴ Vgl. Brandt: *a.w.*, 983.
- ¹⁴⁵ De vet gedrukte fragmenten zijn in Westhovius' brief onderstreept om aan te geven dat ze de woorden van de admiraal waren.
- ¹⁴⁶ Vgl. Brandt: *a.w.*, 983.
- ¹⁴⁷ Citaat uit de uit 1566 daterende Psalmenvertaling van de Vlaamse calvinistische pre-dikant Pieter Datheen (1531–1588). Datheen nummert de bijbelverzen anders dan

thans gebruikelijk is, daarom vermeld ik de daadwerkelijke bron van het citaat tussen haakjes (Boek der Psalmen 42:6).

¹⁴⁸ Citaat uit de vertaling van Datheen (Boek der Psalmen 42:8).

¹⁴⁹ Citaat uit de vertaling van Datheen (Boek der Psalmen 119:71–72).

¹⁵⁰ Vgl. Brandt: *a.w.*, 983.

¹⁵¹ *Idem.*

¹⁵² *Idem.*

¹⁵³ Verwijzing naar een plaats in het Evangelie van Lucas (21:19), die volgens de Statenvertaling als volgt luidt: Bezit uw zielen in uw lijdzaamheid.

¹⁵⁴ Vgl. Brandt: *a.w.*, 983.

¹⁵⁵ *Idem.*

¹⁵⁶ *Idem.*

¹⁵⁷ *Idem.*

¹⁵⁸ *Idem.*

¹⁵⁹ Voor het woord staat doorgehaald: na.

¹⁶⁰ Vgl. Brandt: *a.w.*, 983.

¹⁶¹ Vgl. Brandt: *a.w.*, 984.

¹⁶² *Idem.*

¹⁶³ *Idem.*

¹⁶⁴ Callenburgh, Gerard (1642–1722), vlagofficier van De Ruyter. Na de dood van de admiraal werd De Haen de admiraal terwijl Callenburgh tot vice-admiraal benoemd werd. Vgl. Brandt: *a.w.*, 991; Eekhout: *a.w.*, 69; Prud'Homme van Reine: *a.w.*, 300.

¹⁶⁵ Uiterwijk, Isaac van, kapitein van het schip genaamd Damiaten. Vgl. *Lijste van de Hollantsche vloot*.

¹⁶⁶ Vgl. Brandt: *a.w.*, 984.

¹⁶⁷ Woordspeling van Westhovius waarmee hij zowel naar de naam van de admiraal (Ruyter) als naar de Bijbelse plaats „wagen van Israel en zijn ruiters” (2 Koningen 13:14) verwijst. Westhovius maakte van deze Bijbelse plaats ook al gebruik in zijn preek op 3 mei 1676 in de haven van Syracuse, na de symbolische begrafenis van de admiraal. Hetzelfde citaat lag ten grondslag aan de eerder genoemde predicatie van Ludovicus Wolzogen, gehouden op 18 maart 1677. Vgl. Brandt: *a.w.*, 1009. blz. 1009.